

‘Spiegel der ghenade Gods’

*Psalmzang en psalmbeleving in Vlaanderen
in de zestiende en zeventiende eeuw*

Gilbert Huybens

‘Een spiegel der ghenade Gods.’ Met die zinsnede uit het ‘Argument’ van de psalmbundel van Philips van Marnix van Sint-Aldegonde, schetst muziek-historicus Gilbert Huybens een sfeerbeeld van de psalmbeleving en -zang in het al bij al tamelijk vrome Vlaanderen dat destijds wakker werd in het tijdperk van de boekdrukkunst en de troebelen rond kerkhervorming en kerkrestauratie. De Zuidelijke Nederlanden raakten in de ban van de zogenaamde *souterliedekens*.

Algemeen wordt aangenomen dat de eigenlijke geschiedenis van de Nederlandse psalmberijming in 1540 aanvangt. In dat jaar bracht de Antwerpse drukker-uitgever Symon Cock († 1562) een anonieme liedbundel uit met eenstemmige *souterliedekens* (‘souter’ is een verbastering van ‘psalter’ of ‘psautier’) die aan de Utrechtse jonkheer Willem van Zuylen van Nyevelt († 1543) worden toegeschreven. De bijval die deze *souterliedekens* in de turbulente zestiende eeuw hebben geogst was zo groot, dat ze al vlug als een uiting van hervormd geloof en hervormde vroomheid werden aangezien. Ze beleefden tientallen herdrukken en werden zelfs meerstemmig bewerkt. Hun populariteit en invloed op latere liedgenres, en meer bepaald op het contrareformatorisch lied, zijn zeker te danken aan de manier waarop het onderwerp werd behandeld en voor een groot publiek ontsloten.

Psalmen voor de jeugd

De bevoegen psalmberijmer van de *souterliedekens* zou zijn inspiratie hebben geput uit psalmvertalingen die, lang voor 1540, her en der in veelal besloten gemeenschappen werden gebruikt. Als bron wordt verwezen zowel naar een Delfts psalmboek van 1480 als naar bijbelvertalingen die in het begin van de zestiende eeuw waren uitgegeven door de Antwerpse drukkers Jacob van Liesvelt en Willem Vorsterman. Alleszins nieuw was de verwerking van het materiaal: de psalmen werden in vloeiend strofisch-rijmende gedichten

Houtsnijwerk in de abdij van
La Chaise-Dieu, een herbestemde
benedictijnenabdij in de Auvergne (F).
© foto: Martine Vandermeersch.

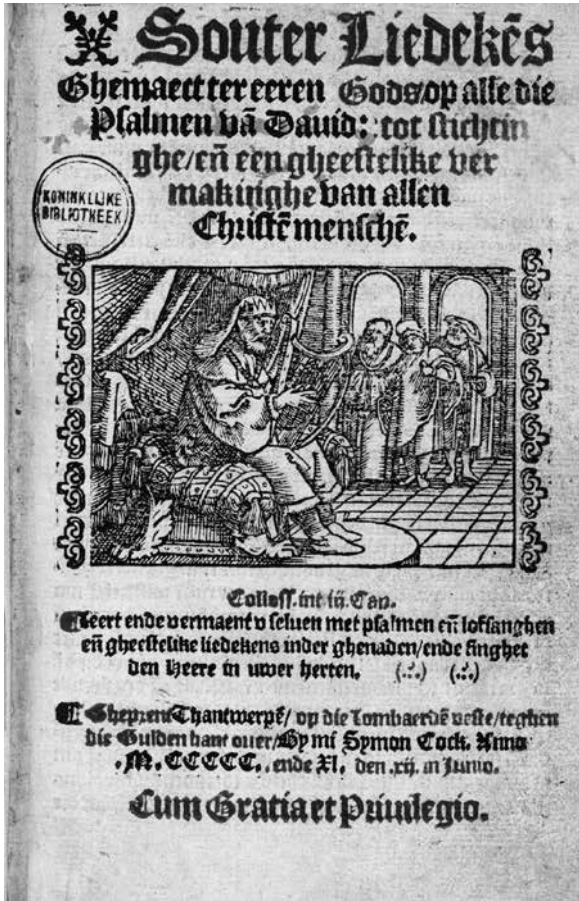
overgezet en op volkse melodieën geënt, een procedé dat voor het eerst bewust op de *souterliedekens* werd toegepast. Ongetwijfeld hebben ook de liedkeuze, het taalgebruik, de prosodie en de verhouding tussen tekst en muziek het succes van de *souterliedekens* mee bepaald.

Als doelgroep voor de verspreiding van de *souterliedekens* had de auteur voornamelijk de ‘jonge jeugd’ op het oog,

want men dan dagelijcx siet ende hoort (God betert) dat de eerwaardigen naem Gods in lichtvaerdige ydel liedekens so dicmaels biden menschen ontheylicht ende misbruyct wordt, so zijn dese souter liedekens met groten arbeyt ende neersticheyt vergadert om dit quaet te verhoeden (so vele alst mogelijk zijn sal) ende die ionge ieucht een oorsake te gheven om in die plaetse van sotte vleescelike liedekens wat goets te moghen singhen, daer God doer gheert en si doer ghesticht mogen worden. (proloog)

Of die *souterliedekens* bij de toenmalige ‘jonge jeugd’ inderdaad een grote zielsverheffing hebben kunnen teweegbrengen, valt natuurlijk moeilijk te achterhalen. In het licht van de toen erg snel veranderende religieuze tijdgeest is het niet uitgesloten dat de auteur – en de drukker-uitgever die in het werk ongetwijfeld een publicitaire stunt én een financieel voordeel zal hebben gezien – bewust (?) een compromis heeft willen aanbrengen tussen de roomse verknochtheid en de ingewortelde tradities van de conservatieven en het nieuw-uitdagende ideeëngoed van de hervormingsgezinden.

Dat de auteur – en na hem zovele andere devote lieddichters – zijn product in eerste instantie bij de ‘jonge jeugd’ kwijt wilde, is niet verwonderlijk. De jeugd stelt zich immers, meer dan welke andere leeftijdsgroep, ontvankelijker op voor nieuwe, maar daarom niet altijd originele ideeën, modes en trends. Muziek, en in het bijzonder het lied, heeft in dat ontvankelijkheidsproces steeds een machtige en doeltreffende rol gespeeld. De kracht van het lied was de auteur van de *souterliedekens* niet ontgaan.

Souter liedekens ghemaect ter eeren Gods, Antwerpen 1540.

Baden we vandaag in een magma van Engelstalige songs, de zestiende eeuw kende een ware explosie van Nederlands-, Frans- en Duitstalige psalmliederen. Vele, waaronder de *souterliedekens*, waren op vernuftige wijze op “sonderlinge wisen van wereltlike liedekens gheapliceert ende op noten ghestelt, op dat die ghene die de musike niet en verstaen die selve wisen moghen leeren vanden ghenen diese verstaen” (proloog). Deze werkwijze was verrassend, goed doordacht en direct: lichtvaardige liederen die de (religieuze) overheid koste wat kost uit de wereld wilde helpen, werden zonder enige schroom in een godsdienstig kleedje gestoken. De melodieën, waarvan verondersteld werd dat iedereen ze kende, bleven nagenoeg ongewijzigd. Titel of aanvangsregel van het bewuste lied en de oorspronkelijke melodie werden samen boven de nieuwe psalmtekst afgedrukt.

We kunnen ons moeilijk van de gedachte ontdoen dat bij het zingen van zo’n psalm de ene of andere onoplettende vertolker de ware aard van het

Jan Mandijn (of Pieter Huys), *De bespottung van Job*, olie op paneel, ca. 1550, collectie Hoogsteder & Hoogsteder.

oorspronkelijke lied niet stiekem zou hebben blootgegeven. De strofen 1 en 5 van het lied 'Ick weet een vrouken amoreus', waarop psalm 26 moest worden gezongen, gingen als volgt:

Ick weet een vrouken amoreus,
die ic met herten minne.
Haar wesen is so gracieus,
si staet in mijnen sinne.
Gestadich is si in alder stont;
men vinter niet seer vele,
want si heeft eenen roden mont,
twee borstkens ront
ende een snee witte kele.

Van leden is si wel ghemaect,
het schijnt een albasteren beelde.
Moecht icse noch aenschouwen moedernaect,
dat waer mijn herteken een weelde,
gondese mi dan haer ghebruyck,
het mochte haer luttel deeren.
Want op haren witte buyc
een swaerten struyc,
dat waer al mijn begheeren.

Andere liedbundels

Dezelfde wijsaanduiding, maar dan met een afwijkende melodie, staat in de liedbundel *Ecclesiasticus* (Antwerpen 1565) van de Nederlander Jan Fruytiers († ca. 1580). Hoe fraai zijn bundel ook oogt, prompt werd hij op de index geplaatst. Niet zozeer omwille van de opgenomen ‘sotte liedekens’ die ten dele aan de *souterliedekens* waren ontleend, maar omdat Fruytiers een groot aantal melodieën uit de psalmbundels van Petrus Datheen, Jan Utenhove, Clément Marot en Théodore De Bèze had overgenomen en daardoor duidelijk zijn sympathieën voor de hervorming liet blijken, wat door de roomse censor uiteraard niet in dank werd afgenomen.

Hetzelfde lot ondergingen ook de *Psalmen Davids* (Gent 1565) van de Gentse schilder-dichter Lucas d’Heere († 1584). Zijn bundel werd geschreven “op dat hier mede zouden ontwent worden vele onstichtelicke ende ketterlicke liedekens” en telt slechts 37 psalmberijmingen. Ze werden, zoals de titel voorhoudt, “na d’Ebreeusche waerheyt en d’alderbeste exemplairen, oft translaticien, liedekins-wijs in dichte ghestelt: op de voysen en mate van Clement Marots *Psalmen*”. Die ‘voysen’ van Marot waren Lucas d’Heere op dat ogenblik onmiskenbaar dierbaarder dan die van de *souterliedekens*, waarvan hij, ondanks hun blijvend succes, beweerde dat ze ergerlijk waren omdat ze gezongen werden op “lichtvaerdige voysen daer by theylich woord Gods dickmael is mesbruuct gheweest, in danssen en andere wulpscheden”.

D’Heere is zijn uitspraak niet altijd even getrouw gebleven. In het lofdicht dat hij schreef voor de liedbundel van zijn vriend Jan Fruytiers waarschuwde hij de lezers wel voor het gevaar van de “vleeschelycke liekens [die] sporen van verdoemenesse” zijn, maar wekte hij tevens de zanglust op door te schrijven:

Singht den Heere met Venus oft haren nichten (...).

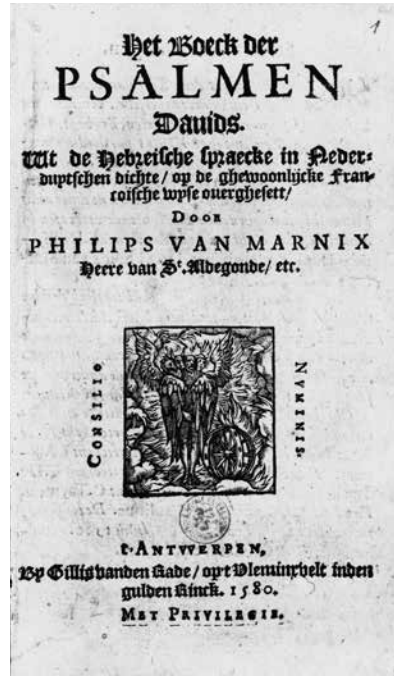
Dees liedekens sullen u hert niet verstooren.

Philips van Marnix van Sint-Aldegonde († 1598), die d’Heeres mening was toegedaan, nam zich tot stelregel dat de psalmen moesten worden gezongen op melodieën die eerlijk en heilig zijn “de welcke ons als prickels moghen verwecken om God te bidden ende te loven”. Hoe goed Marnix’ bedoelingen ook waren, zijn *Boeck der Psalmen Davids* (Antwerpen 1580), dat onder meer in Middelburg (1591) en in Leiden (1617 en 1646) werd heruitgegeven en zelfs in het Nedersaksisch werd overgezet (Bremen 1616), kende in onze gewesten toch niet het verhoopte succes. De berijmingen werden wel als keurig beschouwd en hoefden eigenlijk in niets onder te doen voor die van zijn beroemde tijdgenoten, maar zijn woord- en taalgebruik bleken, aldus een synodeverslag uit 1581, de “gemeynen man onverstandich”. Bovendien kon zijn psalmbundel nauwelijks de concurrentie aan van het succesvolle rijmshalter van Petrus Datheen († 1588).

Grensverleggend daarentegen waren de *CL Psalmen Davids* (Antwerpen 1579, 1582 en 1583) van de Antwerpenaar Willem van Haecht († ca. 1585). Ze

Standbeeld van Philips van Marnix van Sint-Aldegonde aan de gevel van de Hoogstraat 255 in Brussel.

Titelblad van *Het Boeck der Psalmen Davids*.

werden grotendeels op Duitse wijzen gezongen en waren bestemd voor de lutherse gemeenschappen in Antwerpen en in Brussel. Na de val van Antwerpen in 1585 weken vele luthersgezinden uit naar Amsterdam. Van Haechs psalmboek verhuisde mee en bleef tot in de tweede helft van de achttiende eeuw in gebruik, getuige de talrijke in de Republiek verschenen herdrukken.

Bepaalde *souterliedekens*, met name de psalmen 3, 14 en 127, hebben door hun ideologische inhoud een solitair bestaan geleid. We vinden ze onder meer terug in een *Suverlijck boecxken* (Antwerpen 1565), de *Schrifturelijcke leysenen* (Antwerpen 1587) en drie vroegzeventiende-eeuwse uitgaven van *Dit is een schoon suverlyck boecxken*. Verscheidene souterliedekensmelodieën of varianten ervan hebben ook hun weg gevonden in Finse en Poolse psalmbundels.

Psalmen werden ook als wijsaanduiding gebruikt, onder meer in het *Devoot ende profityllyck boecxken* (Antwerpen 1539), de *Refereynen ende liedekens* (Brussel 1563), het *Nieu liedtboecxken* van Rumoldus Batavus (Antwerpen 1614) en het *Geestelijck liedtboecxken* (Leuven 1606 en 1616). Opvallend in deze drukken is dat alleen de psalmnummers als wijsaanduiding zijn opgegeven in plaats van de titel van het oorspronkelijke lied waarop die bewuste psalm werd gezongen. Blijkbaar had het doel de middelen geheiligd.

Het contrareformatorisch lied

De psalmeuforie was echter niet van lange duur in de Zuidelijke Nederlanden. Waar het Noorden resoluut voor de hervorming had gekozen, handhaafde het Zuiden zijn oude, conservatief-religieuze koers: trouw aan Rome en de decreten van het concilie van Trente. Dat concilie had uit oppositie tegen de hervorming onder meer het gebruik van de volkstaal in de liturgie verworpen. Van enige liturgische psalmzang door het volk in de kerken ten zuiden van Antwerpen was dus in het geheel geen sprake.

Toch heeft de ideologische kracht, die toen van de psalmzang is uitgegaan, Rome niet onberoerd gelaten. Als ‘tegengif’ én propagandamiddel verscheen in het begin van de zeventiende eeuw van roomse zijde een nieuw liedgenre op het strijdtoneel: het contrareformatorisch lied. De onderwerpen die hierin werden bezongen – zoals de Maria- en heiligenverering, de sacramenten, de (ware) roomse leer en catechese, de mystieke ervaring, enzovoort – waren precies deze die door de hervormingsgezinden ter discussie waren gesteld en verloochend. Duizenden liederen, meestal gebundeld in vandaag zeldzaam geworden liedboekjes, verschenen zo in de loop van de zeventiende eeuw. Bundels als het *Prieel der Gheestelijke melodie* (Brugge 1609; Antwerpen 1614, 1617, 1620, 1630 en 1642), *Den Gheestelijken Nachtegael* (Antwerpen 1634) en de vele edities van *Het Paradys der Geestelijke en Kerckelijcke Lofsangen* van Salomon Theodotus (pseudoniem van Aegidius Haefacker) zijn voor de ontwikkeling en de verspreiding van het genre bepalend geweest.

Dit belette andere auteurs evenwel niet om psalmen te vertalen, te herdichten en van het nodige (rooms-katholieke) commentaar te voorzien. De Vlaamse schrijver Justus de Harduyn († 1636) publiceerde zijn *Seven leed-tuygende psalmen* (Gent 1620) – psalmen 6, 31, 37, 50, 101, 129 en 142 – om de “goedborstige Jonckheyt vande ijdele ghenuchte des Weerelts te verwecken tot de inwendighe vermakinghe des Gheest”, en voorzag deze van een tweestemmige muzieknotatie (superius en bassus). Een van die psalmen, met name psalm 129, werd vrijwel letterlijk in *Den Gheestelijken Nachtegael* overgenomen, wat De Harduyn tot eer strekt, aangezien zijn vertaling als goed en duurzaam werd ervaren.

Begin van psalm 57 uit: *Souterliedekens* 1540.
Bron: Psallentes.com.

RYMENDE UYT-LEGGINGHE

NAER DEN
LETTERLYCKEN, VER-HOLEN, ENDE
SEDELYCKEN SIN,

Van de honderd ende vyftigh Pſalmen van den heylighen Koninghlycken Propheet

DAVID;

Ende van de Lof-fanghen / ſot van het oud / als nieuwt Teſtament / de welke elck op ſynen dagh in de Kerckelycke Ghetijden gheſonghen ende gheleſen worden;

Waer naer volghen de Lof-fanghen van de H. Kercke, de welke gheſonghen worden ſoo in de Ghetyden, als in den dienſt van de H. Miſſe:

Mids-gaders eenighe Rymen van ver-ſcheyden gheleerde Mannen.
Uyt het Latyn over-ghet en ghedicht door den Eerw.
Heer ende Meester

PEETER DE VLEESCHOUDERE,
Paſtoor van ter Alphene,

Seer bequaem, nut, ende ver-maeckelyck voor alle de ghene die daghelyck leſen de groote Kerckelycke Ghetyden, ende die van onſe L. Vrouwe.

TOT BRUSSEL,
By JAN MOMMAERT, in de Druckerye 1660.

Enkele decennia later waagden andere lieddichters – onder wie Peter de Vleeschoudere en Guilelmus de Metser – zich eveneens aan het vertalen van psalmen. De eerste was pastoor in Terafene, een kleine Brabantse gemeente die in 1976 fusioneerde met Hekelgem (arrondissement Halle-Vilvoorde). Zijn *Rymende uyt-legginghe* (Brussel 1660) van de 150 psalmen was geschreven “naer den letterlycken, verholen ende sedelycken sin” en, aldus de approbatie, tot ieders lering en vermaak. De Metser, pastoor in Leefdaal, vertaalde “in syn sieckbed” een 35-tal psalmen tot “verheffingh ende uytstortingh des herte tot God” (Leuven 1682).

Beide bundels – en er zijn er wellicht meer van dat soort – beantwoordden toch niet aan de geest waarin vooral dan de zestiende-eeuwse souter- en andere psalmliedekens waren ontstaan en beoefend. Evenals de talrijke geestelijke liederen waren die vertalingen, die meer gelezen en gemediteerd dan gezongen werden, bestemd voor een uitgelezen publiek dat met de materie goed vertrouwd was: clerus, vrouwelijke en mannelijke kloosterlingen, bewoners van begijnhoven, leden van geestelijke genoot- en broederschappen en, zeker niet te vergeten, de mensen uit de Hollandse missie. De kleine man in de straat hoorde de melodieën van dat psalmen- en liedgoed grotendeels via de vele fraaie orgels en beiaarden die de Zuidnederlandse steden, kerken en torens rijk waren. Dag in dag uit werd die eenvoudige gelovige geconfronteerd met een stukje klinkende hemelse glorie dat als het ware een ‘spiegel van Gods eindeloze genade’ moest suggereren. Muziek die gold als de 151ste psalm waarin arm en rijk, jong en oud, zowel troost als bemoediging kon vinden, zonder dat daarom enige kennis van het psalter en zijn veelzijdige achtergrond vereist was.

Gilbert Huybens (°1949) is musicus en muziekpedagoog. Hij was leraar aan het Leuvense conservatorium (1970-2015) en verzamelde talrijke gegevens over geestelijke en wereldlijke liederen, gedrukt in de periode 1508 tot 1800 in de Zuidelijke Nederlanden. Daarover schreef hij meerdere studies in boeken, tijdschriften en catalogi.

Literatuur

- J. Fruytiers, *Ecclesiasticus oft de wijze sproken Iesu des soons Syrach*, heruitgave door D.F. Scheurleer, Amsterdam, 1898.
- G. Huybens, “Een onbekende 16de-eeuwse uitgave van ‘Dit is een suuverlijck boecxken’”, in: *Quaerendo* XII (1982) 281-308.
- S.J. Lenselink, *De Nederlandse psalmberijming van de souterliedekens tot Datheen*, P.J. van Tol, Dordrecht, 1983².
- Ph. Marnix van Sint-Aldegonde, *Het Boeck der Psalmen Davids*, heruitgave door G.J. Buitink, Antwerpen, 1985.
- K. Porteman en G. Huybens, “Het Zuidnederlands geestelijk lied in de 17de eeuw. Een vergeten bladzijde uit de Nederlandse literatuur- en muziekgeschiedenis”, in: *Belgisch tijdschrift voor muziekwetenschap* XXXII-XXXIII (1978-1979) 121-142.
- Souterliedekens 1540*, facsimile-uitgave verzorgd door J. van Biezen en M. Veldhuyzen, Ed. Frits Knuf, 1984.
- G. Huybens, *Thesaurus Canticorum Flandrensium. Het gedrukte Nederlandse liedboek in Vlaanderen (1508-1800)*, Peeters, Leuven, 2004.